

"אין ירדן אלא עבית ירחו ולפטטה"

(בכורות נה, א)

הירדן הוא החשוב בנחלי ארץ ישראל המוזכר רבות במקרא ובמקורות חז"ל. נהר זה הוא גבולה של ארץ ישראל, ובעל חשיבות לקביעת קדושת הארץ והמצוות התלויות בה. במקרא מוזכר הירדן פעמים רבות. ותמיד כ"הירדן" בה"א הידיעה ולעולם לא כ"נהר הירדן" או "נחל הירדן".

האם תכולת השם "הירדן" – על כל הנהר או רק על חלקו?

"אין ירדן אלא עבית ירחו ולפטטה" (בכורות נה, א).

"נהר יוצא מערת פניוס ועובר ביפה של סובכי וביפה של טבריה אף על פי ששמו ירדן אין פתח שב עם ירדן. איזה הוא ירדן? עבית ירחו ולפטטה" (תוספתא, בכורות ז, ד).

היגדים אלה מבחינים בין הירדן שמצפון לכינרת ובין זה שמדרומה. "בית ירחו" הוא תל בית ירח הנמצא בדרום הכינרת של ימינו. נראה כי כוונת התוספתא היא שבנושאי הלכה (מצוות הקשורות לארץ) הירדן הצפוני איננו גבול כמו הירדן הדרומי, אלא הבשן דינו כמו הגליל, ואילו בירדן הדרומי קו המים הוא קו הגבול לנושא קדושת הארץ.

הגמרא אומרת (בכורות נה, א):

רבי פאיר אומר הירדן פפסיק לפעשר בהפדה, אפר רבן אפי לא שנו אלא שאין שם גשר, אבל יש שם גשר, גשר מצרפן, אלפא משום דלא פיקרבן הוא [...] אפר רבי יוחנן היינו טעמיה דרבי פאיר, דאפר קרא והירדן יגבול אותו לפאת קדמה, הכתוב עשאו גבול בפני עצמו.

הירדן שמצפון לכינרת הוא בעל תכונות מורפולוגיות שונות מאלו של הירדן הדרומי. הירדן שמצפון לכינרת מתאפיין במהלך ישר והאפיק חתור בתוך המסלע (בזלת). שיפוע האפיק הוא כ-2% (מגשר בנות יעקב ועד לכינרת, יורד כ-260 מטר על מרחק של 13 ק"מ). לעומתו, הירדן שמדרום לכינרת הוא נהר מפותל, ואורך האפיק בין הכינרת לים המלח הוא כמעט כפול מהמרחק האווירי. שיפוע האפיק הוא כ-0.1% (ירידה של כ-200 מטר על מהלך של כ-200 ק"מ).

תוואי נהר הירדן - קדושה משתנה

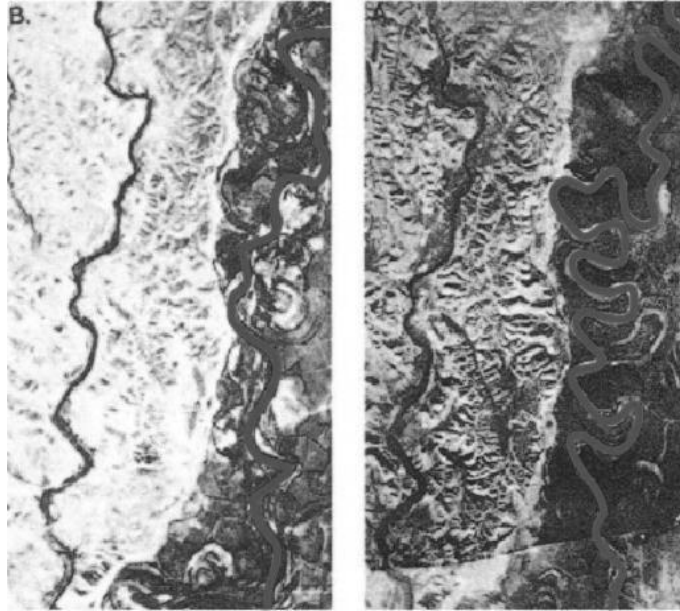
"ירדן - שנטל פדה ונתן לזה, פה שנטל נטל ופה שנתן נתן"

היגד זה נמצא במסכת בבא מציעא (כא, ב) ובתלמוד הירושלמי (חלה ד, ח). פירוש הכתוב בשני המקומות לא חד הוא: במסכת בבא מציעא הכוונה היא לאירוע המביא לידי ייאוש בעלים. בזמן שיטפון הנהר גורף חפצים ממעלה הנהר למורדו והבעלים מתייאש. לעומת זאת, בירושלמי כוונת הכתוב היא כאשר אפיק הירדן משנה את מהלכו, ייתכן מצב שבו

"נשאו נהרות קולם": סוגיות בהידרולוגיה תלמודית

חלקה שהייתה ממערב לאפיק וחלו עליה המצוות הקשורות בארץ, היא עתה ממזרח לירדן. מה יהיה חיוב המצוות הקשורות בארץ? הגמרא אומרת שהמצב לאחר השינוי הוא הקובע, ולכן קדושת ארץ ישראל תוסר ממנה, כמו כן חלקה אחרת שהייתה בחוץ לארץ ולא חלה עליה קדושה – מעמדה משתנה.

שינוי מהלך של נהר נפתולי (מיאנדר) הוא תופעה רגילה המלווה כל נהר שכזה. המיוחד את הירדן בעשרות השנים האחרונות הוא כי עקב שינוי בספיקת המים (בשל צריכה במעלה אגן ההיקוות) התקצר תוואי הנחל. ראו איור 44 (קליין, 1990).

איור 44: צד ימין – תצלום אוויר של הירדן התחתון בשנת 1945;
צד שמאל – אותו קטע בשנת 1967
(קליין, 1990)

איכות מי הירדן

הבחנה בין חלקו הצפוני של הירדן לחלקו הדרומי מופיעה בהקשר אחר:

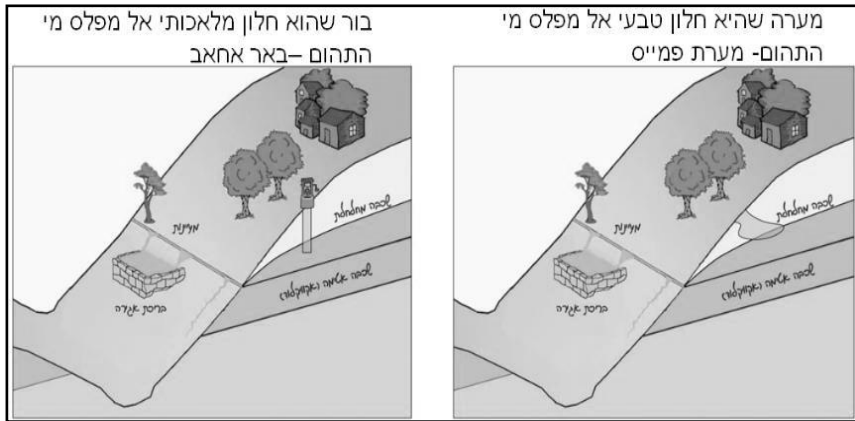
מי קרפיון ופי פוגה, פסולים, מפני שהם מי בצים (קרפיון ופוגה - שפות נחלים).
מי הירדן ופי ירמוך, פסולים, מפני שהם מי תערובות.
ואלו הן מי תערובות, אחד כשר ואחד פסול שנתערבו. שניהן כשרין ונתערבו, כשרין.
רבי יהודה פסול.
באר אחאב ומערת פמיס, כשרה.
המים שנשתנו ושניין פחפת עצמן, כשרין.
אמת המים הבאה פרחוק, כשרה, ובלבד שישמרנה שלא יפסיקנה אדם. רבי יהודה
אומר, הרי היא בחזקת פתרת (פרה ח, ו-יא).

מיכה קליין

במשנה זו מוזכרים מספר מקומות שבהם מעמד המים שונה לעניין כשרות לשמש מי חטאת (המים שבהם מערבים את אפר הפרה האדומה). מי ירדן כשרים בחלק העילי של האגן, קרי, מערת פמיס (בניאס) כשרה, אך במורד לאחר שנמהלו המים במי ביצת החולה, הרי אלה מי תערובות ולכן נפסלו למי חטאת.

מי הירמוך – לאחר שנמהלו בהם מי המעיינות המלוחים של אל-חמה (חמת-גדר) – נפסלו גם כן.

באר אחאב – יש המזהים מקום זה עם מעיין עין חרוד הנובע ממערה בצלע הגלבוה בשיפוליו המזרחיים של עמק יזרעאל והופך לנחל הנשפך לירדן. השם באר אחאב ניתן לו על שום קרבתו לעיר יזרעאל, מקום מושבו של אחאב מלך ישראל. בן-נון ואשל (תשמ"ב) מציינים את ייחודם של מערת פמיס ובאר אחאב: מערת פמיס היא חלון טבעי למי התהום, ואילו באר אחאב היא חלון מעשה ידי אדם (פייר) למי התהום (איור 45). לכן לא על עצמן יצאו ללמד, אלא על הכלל כולו. זאת אומרת, אף שבמערה או בפייר נראה כאילו המים עומדים, אין זה אלא מקור מים חיים ולכן הם כשרים.

איור 45: הדגמה של מערת פמיס (ימין) ובאר אחאב (שמאל)
(הירדני, 2004)

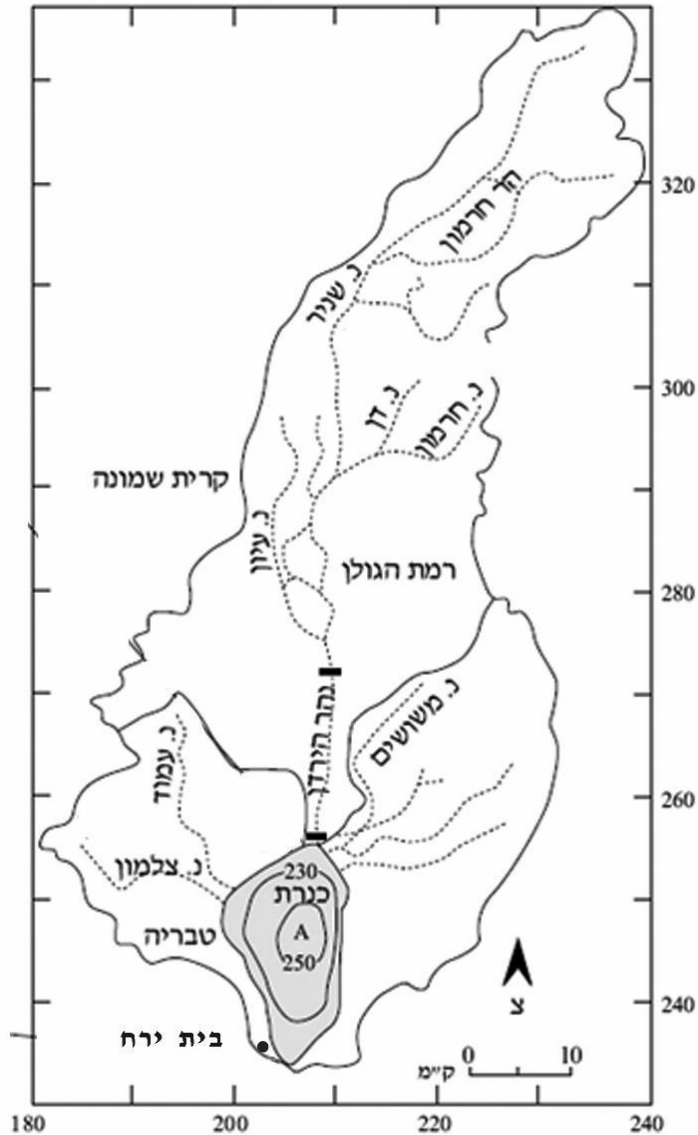
ייתכן שכוונת המשנה בדברה על באר אחאב ומערת פמיס היא למנהרות שנחפרו כדי לאפשר ירידה אל מי התהום כמו בגזר ובמגידו (ראו איור 25 לעיל).

לאורך הירדן

במקרא ובדברי חז"ל מוזכרים אזורים שונים לאורך הירדן שאופיים נבדל זה מזה.

מקורות הירדן

מקורות הירדן הם שניר-חצבאני, דן וחרמון-בניאס (איור 46).

איור 46: מפת מקורות הירדן
(קליין, 1999)

החצבאני (שניר) הוא המקור הצפוני ביותר הנובע מהצלע שבצפון מערב החרמון, ליד העיר חצ'ביה שבלבנון, הארוך שבשלושת הנחלים (40 ק"מ) והגבוה שבהם (526 מ'). נחל דן נובע בדרום החרמון, בגובה של כ-200 מ'. מקום הנביעה בפי הערבים תל אל קאדי (גבעת השופט) שעליו עמדה העיר דן הקדומה. נחל זה עשיר במימיו והוא חלק חשוב ממקורות המים של הירדן. הנחל מוזכר במקורות חז"ל:

מיכה קליין

ר' יוחנן: "למה נקרא שמו ירדן? שיוֹרֵד מִדָּן" (בכורות נה).

בניאס (נחל חרמון) זורם מזרחה לִדָּן. יוצא ממערת פמיס (בניאס, בגובה טופוגרפי קרוב ל-300 מטר) במורד הדרומי של החרמון. אורך הנחל תשעה קילומטרים. שמו הערבי "בניאס" הוא שיבוש השם היווני פניאס, על שם האליל פֶּן שהיו היוונים עובדים במערה זאת:

"ירדן יוצא מפערת פמיס ומהלך בימה של סיבכי" (החולה) (ברכות נה);
רב כהנא: "זכרותיה דירדנא (עיקרו של ירדן) מפערת פמיס".

מקור נחל זה מתואר גם בדברי יוסף בן מתתיהו:

"ופהערה הנמצאה פה יוצא הירדן החוצה ונראה לעינינו, ואחרי כן הוא עובר את הביצות והאגמים על-יד יאור סמך" (יפא דסמכא) (פליחות ג, י, ז).

הספיקה השנתית הממוצעת לשנים 1960-2016 בתחנת גשר הפקק היא כ-460 מ"ק/שנה (תחנת גשר הפקק ממוקמת בדרום עמק החולה. לפי נתוני השירות ההידרולוגי). אם כי ממוצע זה מעלים את הירידה בשנים האחרונות. הממוצע לשנים 2005-2015 הוא רק 347 מ"ק/שנה. הסיבות לירידה זו הן גם רצף של שנים יבשות יחסית וגם ניצול גובר במעלה אגן ההיקוות (שאיבת מים בידי הלבנונים מנחל הצבני, עצירת מים בנחלי צפון הגולן בידי התושבים הדרוזים, בניית מאגרים – נחל עורבים, ניצול גבוה בצפון עמק החולה הן לחקלאות והן לבריכות הדגים, וכן הגברת שאיבה ממי התהום).

נוסף לשינויים בספיקה יש גם שינויים במשטר הזרימה בעיקר בחודשי הקיץ שבהם הספיקה נמוכה, וזאת בשל השקיה בשעות מסוימות לאורך היממה מצפון לגשר הפקק ובשל הקמת תחנת הכוח ההידרואלקטרית בכפר הנשיא מדרום לגשר הפקק.

גאון הירדן (זור)

האזור הקרוב לאפיק, נתון לשיטפונות ומוצף מדי פעם, נקרא במורפולוגיה פשט ההצפה. בתרבות ההיסטורית בעת שלא היה קיים הידע של "ריסון" שיטפונות, שטח זה לא היה מעובד קלאית והתפתח בו יער ובו היות בר:

"קול שאגת פִּיִּירִים פִּי שְׂדֵד גְּאוֹן הַיַּרְדֵּן" (זכריה יא 3).

"הַגָּה פֶּאֲרִיָּה וְעַלָּה פְּגָאוֹן הַיַּרְדֵּן אֶל עֵינֵי אֵיתָן" (ירמיהו ג 44; ירמיהו פט 19).

"פִּי אֵת רְגֵלִים רַצְתָּה וְיִלְאוּךָ וְאֵיךָ תִּתְמַרְרָה אֵת הַסּוּסִים וְכַאֲרֵץ שְׁלוֹם אֲתָה בּוֹטֵחַ וְאֵיךָ תַעֲשֶׂה בְּגָאוֹן הַיַּרְדֵּן" (ירמיהו יב 5).

איור 47 מדגים את הנהר המתפתל בפשט ההצפה ואת אזור ההצפה המכוסה ביער גאון הירדן.

איור 47: תצלום אוויר אלכסוני המדגים את המהלך המפותל של הירדן, וכן את המעבר הבולט בין גאון הירדן (הזור) המיוער וקרוב לנהר ובין הע'ור הגבוה יותר והמבותר (קליין, 2015, עמ' 46)

מקורות

- בן-גון, י' ואשל, ח' (תשמ"ב). באר אחאב ומערת פמיים. **תחומין**, ג, 473-476.
הירדני, ת' (2004). **היווצרות מעיין שכבה** [איור]. אוהזר מתוך http://he.wikipedia.org/wiki/#שכבה_mediaviewer/File:Maayan33.jpg
קליין, מ' (1990). נהר – כמערכת בשיווי-משקל דינמי. **מדע, לד(2)**, 79-76, 88.
קליין, מ' (1999). מאזני מים ותוכניות פיתוח במשק המים - באגן הירדן העילי ובכנרת. **מים והשקיה**, 394, 27-22.
קליין, מ' (2015). **ארץ וימים**. חיפה: שאנן – המכללה האקדמית הדתית לחינוך.